गीतासोपानम् – सुभाषितानि

Page 11

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्त: ॥

- **भर्तृहरिविरचितं नीतिशतकम्**

पदविभाग: - पापात्, निवारयति, योजयते, हिताय, गुह्यम्, निगूहति, गुणान्, प्रकटीकरोति, आपद्गतम्, च, न, जहाति, ददाति, काले, सन्मित्रलक्षणम्, इदम्, प्रवदन्ति, सन्ताः

अन्वय: - (सन्मित्रं) पापात् निवारयति। (सन्मित्रं) हिताय योजयते। (सन्मित्रं) गुह्यं निगूहति। (सन्मित्रं) गुणान् प्रकटीकरोति। (सन्मित्रं) आपद्गतम् न जहाति। (सन्मित्रं) काले ददाति। "इदं सन्मित्रलक्षणम्" इति सन्त: प्रवदन्ति।

तात्पर्यम् - उत्तममित्रस्य लक्षणानि कानि इति एतत् सुभाषितं ज्ञापयति। उत्तमसुहृद् दुष्टकार्यात् अस्मान् दूरं करोति। अपि च सर्वाणि कार्याणि अस्माकं हिताय एव करोति । अस्माभि: उक्तं रहस्यं गोपनीयता रक्षति। यदि अस्मासु अपगुणाः सन्ति स: तान् गोपयति। किन्तु अस्मासु स्थितान् उत्तम-गुणान् प्रकाशयति। कष्टकाले अपि स: अस्माभि: सह तिष्ठति। अस्मान् न त्यजति। यस्मिन् काले साहाय्यम् आवश्यकं स: धनरूपेण द्रव्यरूपेण कार्यरूपेण वा निश्चयेन साहाय्यं करोति। उत्तमे मित्रे एतानि लक्षणानि सन्ति इति मेधाविनः वदन्ति।

Wards off sin; prompts for good deed, conceals the secret; reveals the merits; does not leave (the friend) in distress; renders help in crisis – these the wise say, are characteristics of a good friend.

Page 12

नागुणी गुणिनं वेत्ति गुणी गुणिषु मत्सरी।
गुणी च गुणरागी च सरलो विरलो जनः ॥

- **सुभाषितरत्नभाण्डागारम्**

पदविभाग: - न, अगुणी, गुणिनम्, वेत्ति, गुणी, गुणिषु, मत्सरी, गुणी, च, गुणरागी, च, सरल:, विरल:, जनः

अन्वय: - अगुणी गुणिनं न वेत्ति। गुणी गुणिषु मत्सरी (भवति)। गुणी च गुणरागी च सरल: जनः विरल: (अस्ति)।

तात्पर्यम् - लोके प्रायः गुणविहीनः जनः गुणसम्पन्न-जनस्य महत्त्वं न जानाति। गुणवान् जनः अपि अन्यान् गुणसम्पन्न-जनान् न सहते। स: अन्य-गुणवति व्यक्त्यां ईर्ष्यां प्रदर्शयति। यः स्वयं गुणवान् अस्ति अन्येषु स्थितान् उत्तमगुणान् आराधयति तादृशः निष्कपट: सरलः मानवः लोके दुर्लभः एव।

A person who is devoid of virtues, does not understand a person endowed with virtues. A virtuous person envies in virutous people. A simple person, who is virtuous and is fond of virtuous people, is rare.

Page 17

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः ।
दशहदसमः पुत्रः दशपुत्रसमो द्रुमः ॥

पदविभागः - दशकूपसमा, वापी, दशवापीसमः, ह्रदः, दशहदसमः, पुत्रः, दशपुत्रसमः, द्रुमः, (अस्ति)

अन्वयः - वापी दशकूपसमा (अस्ति) । ह्रदः दशवापीसमः (अस्ति) । पुत्रः दशह्रदसमः (अस्ति) । द्रुमः दशपुत्रसमः द्रुमः ।

तात्पर्यम् - इदं सुभाषितं वृक्षाणां महत्तवं प्रकटयति । एकः तडागः दशकूपसदृशः अस्ति । एकं सरः दशतडागसदृशं अस्ति । एकः पुत्रः दशसरसदृशः अस्ति । किन्तु एकः वृक्षः दशपुत्रसमः अस्ति । अतः अस्माभिः वृक्षाः वर्धनीया पालनीया च ।

A ponds equals ten wells, a reservoir equals ten ponds. A son equals ten reservoir, and a tree equals ten sons!

Page 17

काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी ।
देशोऽयं क्षोभरहितः सज्जनाः सन्तु निर्भयाः ॥

पदविभागः - काले, वर्षतु, पर्जन्यः, पृथिवी, सस्यशालिनी, देशः, अयम्, क्षोभरहितः, सज्जनाः, सन्तु, निर्भयाः, (भवतु)

अन्वयः - पर्जन्यः काले वर्षतु । पृथिवी सस्यशालिनी (भवतु) । अयं देशः क्षोभरहितः (भवतु) । सज्जनाः निर्भयाः सन्तु ।

तात्पर्यम् - अस्मिन् स्वस्तिवाचन-श्लोके जीवनस्य सुखार्थं सन्तोषस्य वर्धनार्थं काः आशिषः अस्माभिः प्राप्तव्याः इति वर्णिताः । वृष्टिः उचिकाले भवेत् । भूमिः सस्यपूर्णा भवेत् । राष्ट्रे कोलाहलः न भवेत् । उत्तमजनाः भयं विना जीवेयुः ।

May this earth be rained on time, may the earth be green, our country is free from troubles and all the knower of the truth remain fearless.

Page 48

शत्रावप्युचितं कार्यम् आतिथ्यं गृहमागते ।
छेत्तुः पार्श्वगतां छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥
- **हितोपदेशः**

पदविभाग: - शत्रौ, अपि, उचितम्, कार्यम्, आतिथ्यम्, गृहम्, आगते, छेत्तुः, पार्श्वगताम्, छायाम्, न, उपसंहरते, द्रुमः

अन्वय: - शत्रौ अपि गृहम् आगते (सति) आतिथ्यम् उचितं कार्यम् (भवति) । द्रुमः पार्श्वगतां छेत्तुः छायां न उपसंहरते ।

तात्पर्यम् - यदा शत्रुः गृहमागच्छति, तदापि योग्या सत्क्रिया कार्या । अत्रोपमानं दीयते - यदा तरुं खण्डशः कर्तुं छेदकः परितः आगच्छति, तदापि वृक्षः तस्मै छायां प्रददाति, न निवर्तयति ।

It is proper to treat as a guest even an enemy when he comes to our house. A tree does not withdraw the shade from even the woodcutter.

Page 67

एक एव खगो मानी वने वसति चातकः ।
पिपासितो म्रियते वा याचते वा पुरन्दरम् ।।

पदविभाग: - एकः, एव, खगः, मानी, वने, वसति, चातकः, पिपासितः, म्रियते, वा, याचते, वा, पुरन्दरम्

अन्वय: - एकः, एव, खगः, मानी, वने, वसति, चातकः, पिपासितः, म्रियते, वा, याचते, वा, पुरन्दरम्

तात्पर्यम् - वने वसत्सु पक्षिषु चातकपक्षी अत्यन्तं स्वाभिमानी । सः जलार्थं भगवन्तम् इन्द्रमेव याचते, न तु अन्यं कमपि । पिपासया मरणावस्थामेव प्राप्नुयात् चेदपि सः इन्द्रात् अन्यं न याचते ।

O 'Chatak' bird ! we wish that you enjoy a long lifespan. You are the only specie among all birds who is so proud and high minded that you implore Indra,the Rain God, to provide you with water for quenching your thirst and in absence thereof would rather prefer to die.

Page 67

विद्या शस्त्रं च शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
आद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाद्रियते सदा ॥

पदविभाग: - विद्या, शस्त्रम्, च, शास्त्रम्, च, द्वे, विद्ये, प्रतिपत्तये, आद्या, हास्याय, वृद्धत्वे, द्वितीया, आद्रियते, सदा, (भवति)

अन्वय: - विद्या शस्त्रं शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये । आद्या वृद्धत्वे हास्याय (भवति) । द्वितीया सदा आद्रियते ।

तात्पर्यम् - यत् किमपि कार्यं साधयितुं विद्याद्वयं भवति । ते शस्त्रविद्या शास्त्रविद्या च इति । प्रथमा शस्त्रविद्या वार्धके अथवा वृद्ध-काले परिहास्स्य आस्पदं भवति । परन्तु द्वितीया शास्त्रविद्या सर्वदा आदरणीया एव भवति ।

Learning of weapons and sciences are the two types of knowledge for a dignified living. First is a matter of laughing in old age while second is respected always.

Page 67

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम् ।
मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥

पदविभाग: - पृथिव्याम्, त्रीणि, रत्नानि, जलम्, अन्नम्, सुभाषितम्, मूढैः, पाषाणखण्डेषु, रत्नसंज्ञा, विधीयते

अन्वय: - पृथिव्यां जलम् अन्नं सुभाषितम् (इति) त्रीणि रत्नानि (सन्ति) । मूढै: पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ।

तात्पर्यम् - भूमौ त्रीणि रत्नानि विद्यमानानि सन्ति । तानि कानि? उत्तमं जलम् ,रुचिकरम् अन्नं, यत् सम्यग् भाषितं ,तत् सुभाषितम् च । एतेषां ज्ञानं ये प्राप्तुम् अर्हा: ते बुद्धिमन्त: सज्जना: । ते एतेषां त्रयाणां रत्नानाम् उपयोगं कृत्वा परहिताय एतेषां रक्षणमपि कुर्वन्ति । परन्तु मूढा: पाषाणखण्डान् एव रत्नानि इति मन्यन्ते ।

There are only three precious things on this Earth, namely water, food and 'Subhashitas' (eloquent and witty quotes by learned scholars and poets), but ignorant and stupid people consider colourful pieces of stones as precious stones.

Page 67

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥

पदविभाग: - अभिवादनशीलस्य, नित्यम्, वृद्धोपसेविनः, चत्वारि, तस्य, वर्धन्ते, आयु:, विद्या, यश:, बलम्

अन्वय: - नित्यम् अभिवादनशीलस्य वृद्धोपसेविनः तस्य चत्वारि आयु:, विद्या, यश:, बलं वर्धन्ते ।

तात्पर्यम् - ज्येष्ठानां वन्दनकस्य स्वभाव: यस्य मानवे अस्ति, य: मानव: सशील: विनम्र: च अस्ति, य: वयोवृद्धानां ज्ञानवृद्धानां च सेवां करोति, तेन दीर्घायु: ज्ञानं कीर्ति: शक्ति: च इति एते चत्वार: आशीर्वादा: लभ्यन्ते ।

People who have a good character and are humble, who respect and serve the elderly, their age, knowledge, fame and strength increases.

Page 67

पञ्चभिः सह गन्तव्यं स्थातव्यं पञ्चभिः सह ।
पञ्चभिः सह वक्तव्यं न दुःखं पञ्चभिः सह ॥

पदविभाग: - पञ्चभिः, सह, गन्तव्यम्, स्थातव्यम्, पञ्चभिः, सह, पञ्चभिः, सह, वक्तव्यम्, न, दुःखम्, पञ्चभिः, सह, (भवति)

अन्वय: - पञ्चभिः सह, गन्तव्यम् । पञ्चभिः सह स्थातव्यम् । पञ्चभिः सह वक्तव्यम् । पञ्चभिः सह दुःखं न (भवति) ।

तात्पर्यम् - यात्रादिप्रसङ्गे बहुभिः जनैः सह गन्तव्यम् । बहुभिः सह वासः करणीयः । बहुभिः सह सम्भाषणं करणीयम् । एवं बहुभिः सह मिलित्वा कार्यकरणेन दुःखं न भवति । (अस्मिन् श्लोके पञ्च इति सङ्ख्या बहुलतां सूचयति ॥)

It is ordained that if one has to visit some place (for an auspicious task) five persons including himself should go together and, these five persons should stay together. One should not confide with more than 5 persons, and if this is done there will not be any sorrow and misery.

Page 67

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः।
षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ।।

पदविभाग: - उद्यमः, साहसम्, धैर्यम्, बुद्धिः, शक्तिः, पराक्रमः, यत्र, वर्तन्ते, तत्र, देवः, सहायकृत्, (भवति)

अन्वय: - यत्र एते षट् उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमःवर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् (भवति)

तात्पर्यम् - प्रयासः साहसं वीर्यं ज्ञानं बलं शौर्यं च एते षड् गुणाः यस्मिन् मानवे भविन्त, ईश्वरः तस्य साहाय्यं करोति।

Capacity to make strenuous and continuous efforts to achieve one's objective, courage, patience, intelligence, power and courage, if these six qualities exist in a person, even the God Almighty renders assistance to him.

Page 67

उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा।
पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ।।

पदविभाग: - उरसा, शिरसा, दृष्ट्या, मनसा, वचसा, तथा, पद्भ्याम्, कराभ्याम्, जानुभ्याम्, प्रणामः, अष्टाङ्गः, उच्यते

अन्वय: - उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां (तथा) प्रणामः अष्टाङ्गः उच्यते।

तात्पर्यम् - वक्षःस्थलेन मस्तकेन दृष्ट्या मनसा वा् पादाभ्यां हस्ताभ्यां कर्णाभ्यां च क्रियमाणः नमस्कारः साष्टाङ्गनमस्कारः इति कथ्यते।

The bowing with the chest, head, eyes, mind, speech, feet, and knees, is called the eight-fold salution.

Page 76

प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥

पदविभाग: - प्रथमे, न, अर्जिता, विद्या, द्वितीये, न, अर्जितम्, धनम्, तृतीये, न, अर्जितम्, पुण्यम्, चतुर्थे, किम्, करिष्यति

अन्वय: - प्रथमे विद्या न अर्जिता, द्वितीये धनं न अर्जितम्, तृतीये पुण्यं न अर्जितम्, चतुर्थे किं करिष्यति ?

तात्पर्यम् - जीवनस्य प्रथमे भागे (ब्रह्मचर्ये) भवता विद्या न सम्पादिता । द्वितीये भागे (गृहस्थे) वित्तं न सम्पादितम् । तृतीये भागे (वानप्रस्थे) पुण्यं न सम्पादितम् । एवं चेत् चतुर्थे भागे (सन्यासाश्रमे) किं वा करिष्यति । समुचितकाले तत् तत् कार्यम् अवश्यं साधनीयम् ।

The one who has not earned Vidya (knowledge) in the first Ashrama (Brahmacharya), not earned Dhana (wealth) in the second Ashrama (Grihastha), not earned Punya (good deeds) in the third Ashrama (Vanaprastha), what will he do in the fourth Ashrama (Sanyasa) ?

Page 80

न कश्चित् कस्यचित् मित्रम्, न कश्चित् कस्यचिद् रिपुः ।
कारणेन हि जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥

पदविभाग: - न, कश्चित्, कस्यचित्, मित्रम्, न, कश्चित्, कस्यचित्, रिपुः, कारणेन, हि, जायन्ते, मित्राणि, रिपव:, तथा

अन्वय: - कश्चित् कस्यचित् मित्रं न (भवति) । कश्चित् कस्यचित् रिपुः न (भवति) । कारणेन हि जायन्ते मित्राणि रिपव: तथा ।

तात्पर्यम् - अस्माकं जीवने मानव: सुहृद् वा शत्रु: वा भवति । किन्तु स: साधकं मित्रं वा बाधक: रिपु: वा इति कथं वयं जानीम: ? अवस्थानुगुणेन एव ज्ञातुं शक्नुम: । लोके कोSपि जन: सहजतया अन्यस्य कस्यचित् मित्रं न भवति । शत्रु: अपि न भवति । किमपि कारणम् अस्ति चेदेव जना: मित्राणि शत्रव: वा भवन्ति ।

No one is a friend, nor is one an enemy of one another. Friends and enemies can only be recognized through their behaviour.

Page 80

केचिदज्ञानतो नष्टाः केचिन्नष्टाः प्रमादतः।
केचिज्ज्ञानावलेपेन केचिन्नष्टैस्तु नाशिताः॥

पदविभाग: - केचित्, अज्ञानतः, नष्टाः, केचित्, नष्टाः, प्रमादतः, केचित्, ज्ञान-अवलेपेन, केचित्, नष्टैः, तु, नाशिता:

अन्वय: - केचिद् अज्ञानतः नष्टाः। केचित् प्रमादतः नष्टाः। केचिद् ज्ञानावलेपेन (नष्टाः)। केचित् तु नष्टैः नाशिताः॥

तात्पर्यम् - लोके केचन अविद्यया नष्टा: भवन्ति। अन्ये केचन अनवधानतया नष्टा: भवन्ति। केचन अहं सर्वं जानामि इति गर्वेण नष्टा: भवन्ति। एवं नष्टा: जना: अन्यान् कांश्चित् विनाशयन्ति। अत: ते एतै: नाशिता: भवन्ति।

Some people fail due to their ignorance. Some fail due to their carelessness. Some fail due to the pride of their knowledge and others fail because of such failed people.

Page 83

पर्यन्तो लभ्यते भूमे: समुद्रस्य गिरेरपि।
न कथंचित् महीपस्य चित्तान्त: केनचित् क्वचित्॥
- पञ्चतन्त्रम्

पदविभाग: - पर्यन्त:, लभ्यते, भूमे:, समुद्रस्य, गिरे:, अपि, न, कथञ्चित्, महीपस्य, चित्तान्त:, केनचित्, क्वचित्

अन्वय: - भूमे: पर्यन्त: लभ्यते। समुद्रस्य गिरे: अपि (पर्यन्त: लभ्यते)। महीपस्य चित्तान्त: कथञ्चित् केनचित् क्वचित् न (लभ्यते)।

तात्पर्यम् - पृथिव्या: सीमा का इति द्रष्टुं शक्यते। सागरस्य पर्वतस्य अपि पर्यन्त: लभ्यते। परन्तु महीपस्य राज्ञ: चित्तं कीदृशं भवति, मनसि किं चिन्तयति, किमर्थं इति केनापि कथमपि ज्ञातुं न शक्यते।

We can know and reach the ends of the earth, or ocean or mountain. But we can never know the depths of thoughts in a king's mind.

Page 84

मिथ्यारूपं न सन्दर्श्यं केनचित् कर्हिचित् क्वचित् ।
यथार्थेऽवगते सद्यो दुर्गतिस्तस्य जायते ।।

पदविभाग: - मिथ्यारूपम्, न, सन्दर्श्यम्, केनचित्, कर्हिचित्, क्वचित्, यथा, अर्थे, अवगते, सद्य:, दुर्गति:, तस्य, जायते

अन्वय: - केनचित् कर्हिचित् क्वचित् मिथ्यारूपम् न सन्दर्श्यम् यथा अर्थेअवगते सद्य: तस्य दुर्गति: जायते ।

तात्पर्यम् - केनापि जनेन कदापि कुत्रापि च स्वीयं रूपम् आच्छाद्य मिथ्यारूपं न दर्शनीयम् । यत: यदा तत् मिथ्यारूपम् अन्यै: अवगतं भवति तदा अस्य दुर्गति: एव भवति ।

One should never cover the true self and project a false self. For when the false self is identified by others, he is sure to fall.

Page 84

न कश्चिदपि जानाति किं कस्य श्वो भविष्यति ।
अतः श्वः करणीयानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ॥

पदविभाग: - न कश्चित्, अपि, जानाति, किम्, कस्य, श्व:, भविष्यति, अतः, श्वः, करणीयानि, , अद्य, एव, बुद्धिमान्

अन्वय: - श्व: कस्य किं भविष्यति कश्चित् अपि न जानाति । अतः बुद्धिमान् श्व: करणीयानि अद्य एव कुर्यात् ।

तात्पर्यम् - कस्यापि जनस्य श्व: किं भविष्यति इति कोऽपि न जानाति । अत: बुद्धिमान् जन: श्व: करणीयानि कार्याणि अद्य एव कृत्वा समापयेत् ।

Nobody is aware of what is going to happen, to whom, tomorrow. Hence, the wise, should do the tasks of next day on the present day without postponing.

Page 107

गते शोकं न कुर्वीत भविष्यं नैव चिन्तयेत् ।
वर्तमानेषु कालेषु वर्तयन्ति विचक्षणाः ॥

पदविभाग: - गते, शोकम्, न, कुर्वीत, भविष्यम्, न, एव, चिन्तयेत्, वर्तमानेषु, कालेषु, वर्तयन्ति, विचक्षणाः

अन्वय: - गते शोकं न कुर्वीत । भविष्यम् एव न चिन्तयेत् । विचक्षणाः वर्तमानेषु कालेषु वर्तयन्ति ।

तात्पर्यम् - कदापि गतकालमाश्रित्य खिन्न: न भवितव्य: । भविष्यद्विषये चिन्ताकुल: न भवितव्य: । विवेकवन्तः प्रचलितेषु कालेषु प्रवर्तन्ते कार्येषु दृष्टिं संस्थाप्य यत्करणीयं तत् एव कुर्वन्ति । कोऽपि गतविषयं मनसि विचिन्त्य दु:खं न अनुभवेत्। कोऽपि भविष्यत्काले किं भविष्यति ,कथं भविष्यति इति चिन्तां न कुर्यात्।प्राज्ञा: कीदृशा: भवन्ति? गतविषयचिन्तां,भविष्यत्कालचिन्तां च व्यर्थचिन्तां विना वर्तमानकाले विद्यमानानि कार्याणि अनुभूय वर्तित्वा तानि कार्याणि कुर्वन्ति ।

One should not brood over past; nor worry about future. The wise men always remain in present times.

Page 107

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ॥
- महाभारतम्

पदविभाग: - श्वः, कार्यम्, अद्य, कुर्वीत, पूर्वाह्णे, च, अपराह्णिकम्, न, हि, प्रतीक्षते, मृत्युः, कृतम्, वा, अस्य, न, वा, कृतम्

अन्वय: - श्वः कार्यम् अद्य कुर्वीत । अपराह्णिकं कार्यं पूर्वाह्णे च कुर्वीत ।, अस्य कार्यं कृतं वा न कृतम् वा न मृत्युः हि न प्रतीक्षते ।

तात्पर्यम् - श्व: करणीयं कार्यं बुद्धिमान् अद्य एव कुर्यात् । अपराह्णे करणीयं कार्यं पूर्वाह्णे एव कुर्यात् । यत: मृत्यु: अनेन एतत् कार्यं कृतमस्ति न वा इति न प्रतीक्षते ।

Tomorrow's work, should do it today, and afternoon's work in forenoon. Death does not wait whether work has been done or not done.

Page 126

एकोऽहमसहायोऽहं कृशोऽहमपरिच्छदः ।
स्वप्नेऽप्येवंविधा चिन्ता मृगेन्द्रस्य न जायते ॥

पदविभाग: - एक:, अहम्, असहाय: अहम्, कृश:, अहम्, अपरिच्छदः, स्वप्ने, अपि, एवम्, विधा, चिन्ता, मृगेन्द्रस्य, न, जायते

अन्वय: - अहं, एक:, असहायकृश: अपरिच्छदः एवं विधा चिन्ता मृगेन्द्रस्य स्वप्ने अपि न जायते ।

तात्पर्यम् - "अहम् एकाकी, सहायरहित: बलहीनः परिवारहीनः अस्मि ।"- इत्येवं विधा चिन्ता सिंहस्य निद्रायामपि न भवति ।

I am alone and helpless. I am old and destite. Such thoughts do not worry a lion even in its dreams. A man is as old as he feels himself to be.

Page 126

गम्यते यदि मृगेन्द्र मन्दिरं प्राप्यते करिकपोल मौक्तिकम् ।
जम्बुकालय गते च प्राप्यते बच्छ पुच्छ खर चर्म खण्डनम् ॥
- चाणक्य-नीति:

पदविभाग: - गम्यते, यदि, मृगेन्द्र:, मन्दिरम्, प्राप्यते, करिकपोल:, मौक्तिकम्, जम्बुकालय:, गते, च, प्राप्यते, बच्छ, पुच्छ, खर, चर्म, खण्डनम्

अन्वय: - यदि मृगेन्द्र: मन्दिरं गम्यते मौक्तिकं प्राप्यते करिकपोल: जम्बुकालय: गते बच्छ पुच्छ खर चर्म च खण्डनं प्राप्यते ।

तात्पर्यम् - यदि सिंहस्य गुहा गम्यते तर्हि गजानां गण्डस्थलातन प्राप्तं मौत्तिकं लभ्यते । यदि शृगालस्य आवास: गम्यते तर्हि तत्र तु तेन मारितस्य वत्सस्य पुच्छखुरचर्मादीनां खण्डा: लभ्यन्ते ।

If one goes inside the den of a Lion, he may find the 'gajamauktikas' (pearls found inside the skull of an elephant) , whereas while going inside the cave of a jackal, he may find a tail of a dead calf or pieces of a donkey's hide. The idea behind this Subhashita is that association with persons having authority and status is generally rewarding as compared to association with lowly persons.

.

Page 126

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥
- हितोपदेशः

पदविभागः - अल्पानाम्, अपि, वस्तूनाम्, संहतिः, कार्यसाधिकाः, तृणैः, गुणत्वम्, आपन्नैः बध्यन्ते, मत्तदन्तिनः

अन्वयः - अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका (भवति) गुणत्वम् आपन्नैः तृणैः मतदन्तिनः बध्यन्ते।

तात्पर्यम् - एकतायाः महत्वं सोदाहरणं निर्दिशति। अल्पानाम् अल्पसंख्याकाना, अत्यल्पप्रमाणानामपि वस्तूनां पदार्थनां जनानां वा, संहतिः समुदायः, कार्यसाधिका महत्तरकार्यस्य अपि सम्पादयित्री भवति। यथा गुणत्वं-रज्जुभावम् आपन्नैः प्राप्तैः, तृणैः, मत्तदन्तिनः मदस्राविणः करिणः अपि बध्यन्ते नियम्यन्ते, वशीकर्तुम् शक्यन्त इति भावः ॥१७॥

The group of even small things can accomplish (a great) work. Just like when numerous blades of grass come together, they can tie even a drunken elephant.

Page 168

गच्छन् पिपीलिको याति योजनानां शतान्यपि।
अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥

पदविभागः - गच्छन्, पिपीलिकः, याति, योजनानाम्, शतानि, अपि, अगच्छन्, वैनतेयः, अपि, पदम्, एकंम्, न, गच्छति

अन्वयः - गच्छन् पिपिलिकः योजनानां शतानि अपि याति। अगच्छन् वैनतेयः एकं पदं न गच्छति।

तात्पर्यम् - पिपीलिकस्य चलनं भवति बहु मन्दम्। गरुडस्तु महता वेगेन सञ्चरति। तथापि चलन् पिपीलिकः शताधिकानि योजनानि अग्रे गच्छेत्। गरुडः निश्चलः तिष्ठति चेत् पदमात्रमपि अग्रे न गच्छेत्।

An ant one who moves constantly, gradually reaches hundred yojanas(A far distance). But an eagle, who is not willing to move, will not be able to take a single step forward.

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते
दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते।
पौलस्त्यं जयते हलं कुलयते कारुण्यमातन्वते
म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः॥

- जयदेवस्य दशावतार स्तोत्रम्

पदविभाग: - वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते पौलस्त्यं जयते हलं कुलयते कारुण्यमातन्वते म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः॥

अन्वय: -

तात्पर्यम् -

Extricator of Vedas, Upholder of the world, Savior of Earth, Tearer of the Demon Hiranya-kasipu, Deceiver of Bali, Destroyer of the Kings, Conqueror of Ravana, Wielder of the plough, Advocate of compassion and Destroyer, who took incarnation of ten forms, O Krishna my obeisances to you.